

18. Голованова Л. Г. Московское общество сельское хозяйство: Очерки из истории русской обществено-агрономической мысли и сельского хозяйства в первой половине XIX в. : дисс. ... канд. ист. наук / Л. Г. Голованова. – М., 1953.
19. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.; Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в России : дисс. ... канд. экон. наук / В. В. Орешкин. – М., 1955.
20. Пятницкая К. Н. Вольное экономическое общество и вопросы развития сельского хозяйства в конце XVIII и первой четверти XIX века : дисс. ... канд. ист. наук / К. Н. Пятницкая. – Л., 1950.
21. Трусова Н. С. Из истории возникновения и начальной деятельности Московского общества сельского хозяйства (1820–1830 гг.) / Н. С. Трусова, О. А. Блюмфельд // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1959. – Сб. 3. – С. 280–324.
22. Склюев Н. О. Роль Вольного экономического общества в развитии и распространении сельскохозяйственных знаний в России (1861–1900 гг.) : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук / Н. О. Склюев. – М., 1952. – 15 с.
23. Цветаева М. С. Первый журнал по сельскому хозяйству в России / М. С. Цветаева // Земледелие. – 1966. – № 3. – С. 75.
24. Ясман З. Д. Первая сельскохозяйственная школа в России / З. Д. Ясман // Вопросы истории. – 1976. – № 11. – С. 203–209; Ясман З. Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам «Трудов ВЭО») / З. Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С. 246–255.
25. Орешкин В. В. Вольное экономическое общество в России. 1765 1917: Историко-экономический очерк / В. В. Орешкин. – М.: изд-во Академии наук СССР, 1963. – 195 с.
26. Дмитриев С. С. Возникновение сельскохозяйственных выставок в России / С. С. Дмитриев // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 172–180.
27. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в. : сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М., 1975. – С. 207–216.
28. Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30 50-х годов XIX века / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1961. – С. 92–162.
29. Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60–70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 188–196.

І. М. Жиленкова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ІНТЕРЕСИ ПРОМИСЛОВО-АГРАРНОГО КАПІТАЛУ В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ 1917 – 1927 РР.

З'ясовано стан наукового вивчення питань зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. історіографами 1917 – 1927 рр. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їхнього ставлення до політики Російської імперії в цій сфері. Наявну наукову літературу розподілено на хронологічно-тематичні групи.

Схарактеризовано спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі окресленого періоду.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

The state of scientific study of questions about foreign trade of Ukraine of the late XIX century – early XX century by 1917 – 1927 years historiographers is analyzed. The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined.

Key words: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

Вивчення минулого України, зокрема економічної проблематики, поряд із пошуком нових фактів передбачає критичне та об'єктивне дослідження теоретичних напрацювань попередників і переосмислення ретроспективних методів історичного аналізу. Дотримання цих першооснов у контексті пропонованого наукового дослідження історіографічних оцінок 1917 – 1927 рр. проблем зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. уможливорює конструювання максимально збалансованого фактологічно-теоретичного історичного базису.

Необхідно зазначити, що усталений хронологічно-тематичний поділ історіографічних праць на три періоди (дорадянський (дореволюційний, імперський), радянський, сучасний (пострадянський)), на наш погляд, нівелює поодинокі в кількісному, однак не менш важливі в якісному вимірі, роботи власне революційного етапу – 1917 – 1921 рр. Предметне зацікавлення саме проблемами зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів промислово-аграрного капіталу обмежує цей перелік розвідками таких дослідників, як В. Зів, Й. Кулішер, Є. Кун, В. Ландо, С. Маслов, М. Огановський, Б. Стопневич, І. Чернишев, Г. Швіттау, О. Щадилов та ін.

На прикладі роботи В. Зіва «Іноземні капітали в російській гірничозаводській промисловості», що з'явилася на початку 1917 р., маємо змогу наочно простежити формування нових напрямів історико-економічного інтересу, особливо в умовах Першої світової війни. Так, автор послідовно і структурно проаналізував ступінь іноземного фінансового впливу на розвиток низки галузей промисловості («південноросійська» (тобто українська) металургійна, «південноросійська» кам'яновугільна, мідна, золотодобувна, платинова, марганцева, хімічна, соляна, нафтова, електротехнічна та ін.). Критично оцінюючи ситуацію, В. Зів зазначав, що уряд повинен докласти максимум зусиль, обмежуючи посилення закордонних капіталів у вітчизняній економіці, щоб не допустити нових кризових тенденцій на внутрішньому споживчому ринку, а також для нарощування впливу на світовому ринку. Для прикладу наведемо одну з протекціоністських цитат: «Близько 90 % імперського видобутку платини перебуває в руках іноземців. Володіючи таким вагомим видобутком платини, іноземці тим самим відіграють керівну роль на світовому платиновому ринку. Тому бажано, щоб торгівля платиною була вилучена з рук іноземців» [1]. Подібну позицію В. Зів обстоював і стосовно банківської сфери: «Банки впливають суттєвою мірою на всі економічні

відносини країни, зокрема, з особливою силою, на хід і розвиток торгово-промислового життя... за останній час стала панувати думка про небажаність подальшого припливу іноземних капіталів в російську банківську справу».

Натомість роботи Б. Стопневича («Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку)», 1919 р.) [2], О. Щадилова («Економічна політика України», 1919 р.) [3], В. Ланда («Селянські плантації в буряковому господарстві України», 1920 р.) [4] у нових політичних умовах демонстрували тенденцію до появи робіт суто «українського» тематичного спрямування, де можна знайти опосередковані відомості про зовнішню торгівлю в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу протягом досліджуваного періоду.

Системний і порівняно узагальнювальний аналіз розвитку митного оподаткування в Російській імперії за період із 1880 рр. до початку Першої світової війни, що в цілому узгоджене з окресленими хронологічними межами нашого дослідження, виконав Є. Кун [5]. Вивчивши еволюцію тогочасного митно-тарифного законодавства, автор комплексно відобразив вплив цього процесу на розміри прибутків від митних зборів. Основним теоретичним висновком, отриманим на підставі опрацювання різноманітних статистичних матеріалів, стало справедливе твердження про взаємозумовленість не лише між підвищенням митних зборів і зростанням митних доходів у тогочасній Російській імперії, а й між економічним заохоченням розвитку промисловості шляхом захисту від іноземної конкуренції. Серед іншого Є. Кун проаналізував такі проблемні питання: фінансове значення мит для бюджету Російської імперії, розвиток митно-тарифного законодавства після 1883 р., структура ввезення іноземних товарів та їх оподаткування з 1883 р., вплив урожаю й чинного законодавства на рівень імпорту тощо. Окрему увагу зосереджено на митному оподаткуванні харчових продуктів, чаю, сировини, готової продукції (зокрема й промислового характеру, сільськогосподарських машин та ін.), а також на динаміці зовнішньої торгівлі з Фінляндією та вздовж азійського кордону. У цьому контексті дослідник зауважував, що рівень мита на ввезення металургійної продукції та переважно кам'яного вугілля спрямований на протекціоністську охорону промислового Півдня Росії (тобто українського Донбасу). Саме з цією метою було ухвалене диференційоване оподаткування – його підвищений рівень для портів Чорного та Азовського морів [5, 60].

У цілому робота Є. Куна має комплексний та об'єктивний характер, а позиція автора стосовно досліджуваної проблеми концентрована навколо підтримки щодо високого мита на імпортну продукцію, яку виготовляли в Російській імперії, та пояснення необхідності їх зниження насамперед для сировинних матеріалів, промислових і сільськогосподарських напівфабрикатів.

Аналізована невелика група розвідок 1917–1921 рр. сформувала початковий перехідний етап у розвитку як загалом історичної науки на шляху до поширення марксистсько-ленінських принципів в оцінюванні подій минулого, так і власне вивчення й осмислення особливостей розвитку зовнішнього ринку в контексті залежності від інтересів промислово-

аграрного капіталу чи відповідності їм. Однак частка умовності й доцільності в її виокремленні має дуже гнучкий характер, залежний від конкретного випадку (особистість автора та його суспільно-політична позиція, час написання роботи тощо).

Остаточне утвердження більшовиків при владі на початку 1920-х рр. відіграло вирішальну роль у домінуванні класового підходу у вітчизняній історичній науці та призвело до кардинальної зміни в підходах й оцінках під час вивчення проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема й українських губерній), особливо в контексті інтересів промислового та аграрного капіталу, який, відповідно до марксистської концепції, украй негативно впливав на розвиток історичного процесу. Водночас очевидно, що радянська наука в умовах безпечного панування такого «критичного» підходу до вивчення й пояснення соціально-економічних питань пройшла кілька етапів розвитку, зокрема й у вимірі порушеної теми.

Неабияке значення для формування теоретичної основи радянської історичної науки в напрямі вивчення питань зовнішньої торгівлі Російської імперії мали погляди В. І. Леніна на свободу торгівлі як на суто капіталістичне, буржуазне питання, а на протекціонізм – як на «соціально-політичний чинник» капіталізму [6]. Така позиція кінця XIX ст. поряд із характеристикою соціально-економічного розвитку держави стала методологічним орієнтиром для всіх дослідників. Практично на десятиліття «митна» тематика посіла другорядне місце в радянській історичній та економічній науці.

Певним винятком у цьому аспекті є саме радянська історіографія

1920-х рр., що присвячена окремим питанням зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема українських губерній у її складі) у руслі інтересів промислового й аграрного капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. та представлена роботами А. Альтермана, І. Батюка, П. Берліна, Б. Бруцкуса, П. Височанського, І. Гіндіна, С. Городецького, В. Дена, С. Дубровського, О. Катикмана, Г. Кривченка, Й. Кулішера, П. Лященка, С. Підгайця, В. Попова, М. Слабченка, Н. Шапошнікова та ін.

Аналіз названих досліджень варто починати зі студій відомого історика-економіста Й. Кулішера. Вивчаючи якісні зміни в міждержавних торгових відносинах як наслідок дії нової світової економічної доктрини, дослідник акцентував увагу на новому принципі укладення торгових договорів – забезпечення умов найбільшого сприяння союзницькій державі (на відміну від принципу еквівалентності поступок, що панував у попередню епоху).

Власне на прикладі Й. Кулішера ми простежуємо тимчасову компромісність радянської науки 1920-х рр. (уже менш властиву початковій 1930-х рр. і неможливу для другої половини цього десятиліття) стосовно колишніх «імперських» учених, зумовлену розумінням важливості їхнього інтелектуального потенціалу. Утім, йому все ж таки довелося пройти через «звичний» для людей подібного інтелігентського типу й загалом того часу шлях арештів, звільнень із роботи та критики як «буржуазного історика», який рідко цитує К. Маркса [7].

До групи вчених, ім'я яких стало відоме широкому дослідницькому загалові і які протягом 1920-х рр. працювали в межах радянської системи, належав відомий економіст, географ і статистик В. Ден (1867 – 1933 рр.), засновник «галузево-статистичної» наукової школи (розгромлена в 1930-х рр.). У цей період він поставав у ролі основоположника радянської економічної географії, трактуючи її як науку, спрямовану «на вивчення просторового розподілу господарських явищ». Таке бачення вможливило дослідження більш широкої сукупності економічних явищ і процесів, зокрема форм організації виробничої діяльності. Саме акцент на вивчення галузей господарської діяльності послугував підставою для позначення очолованої ним наукової школи як «галузево-статистичної». В. Ден неодноразово наголошував, що в центрі вивчення економічної географії «... повинен стояти не товар, а людина, що живе в суспільстві, її спільна господарська діяльність і ті суспільні відносини, які з неї випливають» [8]. Саме така позиція є підґрунтям його роботи «Становище Росії у світовому господарстві. Аналіз російського експорту до війни: Статистичний нарис» (1922 р.), підготовленої за матеріалами доповіді, виголошеної в 1918 р. у Відділі зовнішньої торгівлі та морських перевезень Центрального народно-промислового комітету (ЦНПК) у Петрограді [9].

Характеризуючи розвиток зовнішньої торгівлі Російської імперії на початку ХХ ст., В. Ден серед причин її порівняно низького рівня називав «не господарську незалежність, а залишки натурально-господарського устрою життя». «Незважаючи на описану господарську відсталість, – пише далі автор, – і на низькі врожаї, погані шляхи сполучення та недостатній розвиток промисловості і зовнішньої торгівлі, Росія посідала у світовому господарстві провідне місце...» [9, 39]. Необхідно зазначити, що дослідник зовсім не ідеалізує описану ситуацію й чітко констатує сировинний характер тогочасної структури експорту, підтверджуючи це цифрами. Наявність об'ємних статистичних таблиць із докладним розподілом за роками (1909–1913 рр. й окремо 1914 р.) та за вартістю вивезених товарів, порівняння поданих відомостей із показниками, властивими для інших країн (як провідних – Англія, США, Німеччина, Франція, так і менш розвинутих, наприклад, Румунія, Болгарія, Данія, Норвегія та ін.), – усе це характеризує названу роботу та вмотивує її особливу цінність для нашого дослідження.

Подібно до Й. Кулішера та В. Дена зазнав переслідувань (завершенням яких став розстріл у 1938 р.) А. Альтерман – український радянський економіст 1920-х – початку 1930-х рр. У праці «Хлібні ресурси України» (1923 р.) він зосередив свою увагу на таких проблемах: еволюція посівної площі до світової війни, рівень урожайності, збір хліба до 1914 р., структура експорту та ін. [10] Очевидно, що, поєднавши ці відомості з розлогими статистичними таблицями, а також порівнявши довоєнну ситуацію з початком 1920-х рр., учений наочно продемонстрував усі недоліки радянської системи управління сільськогосподарським виробництвом, за що і поплатився власним життям.

Названа робота А. Альтермана має особливу значущість для нашого дослідження, оскільки безпосередньо стосується «українського» аспекту

зовнішньої торгівлі Російської імперії. Подаючи порівняльну таблицю норм урожайності України та європейських країн напередодні Першої світової війни (1909 – 1913 рр.), автор наголошує на відставанні першої, пояснюючи цей факт, що підтверджений цифрами, низьким рівнем розвитку виробництва й високою залежністю від кліматичних умов. «Це порівняння, – зауважував А. Альтерман, – проливає світло на потенційні можливості виробництва хліба на Україні... валовий збір лише п'яти найважливіших хлібів [ідеться про пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу – *авт.*] може бути збільшений на 250 млн пудів. Так багато втрачає Україна через свою господарську відсталість!» [10, 49]. По суті, такою позицією автор довів, що в умовах численних протекціоністських обмежень зовнішньої торгівлі, основним стримувальним чинником для імпорту продукції була все ж таки загальна економічна відсталість. Подібний аналітичний, однак більш локальний характер має праця С. Городецького про розвиток сільського господарства на Поділлі напередодні Першої світової війни [11].

Суттєво контрастує (насамперед в аспекті порівняння оцінних суджень та впливу ідеологічного чинника) із названими працями Й. Кулішера й А. Альтермана монографія П. Берліна [12]. Характеризуючи в межах порушеної теми проблеми фінансового й промислового розвитку, інтенсифікації торгівлі та втручання в цей процес держави в останній третині ХІХ ст., автор активно використовував такі емоційні словосполучення, як «промислово-банківська вакханалія», «нестримні спекуляції та швидкі збагачення», «омертвляючий саван безпробудної політичної реакції», «соціально-економічний анабіоз» та ін. [12, 116–123]. Говорячи про економічну політику уряду щодо торгової буржуазії, П. Берлін усіяко намагався довести тезу про «все вищий і вищий підйом стіни протекціонізму», що мало винятково негативне значення як для загального розвитку держави, так і для соціального добробуту робітників та селян. «Під час міністерства Вишнеградського [очоловав фінансове відомство Російської імперії в 1887–1892 рр. – *авт.*], – писав автор, – ця ера промислового протекціонізму набула форми найстараннішого покровительства окремим великим промисловцям, фінансовим ділкам і біржовим диригентам. При С. Ю. Вітте [міністр фінансів у 1892 – 1903 рр. – *авт.*], відповідно до економічного пожеввання, що почалося, цей заклик «збагачуйтеся!» набував більш державного характеру, набував форми певної ідеології» [12, 130]. Власне, використовуючи працю П. Берліна та пояснюючи таке його ставлення до підприємців, варто зважати на вплив чинника новоствореного Радянського Союзу як держави, що прагнула до «безкласового суспільства» і в якій існувала державна монополія на зовнішню торгівлю та був наявний надзвичайно потужний державний сектор економіки.

Наповненістю статистичними даними й кількісними показниками вирізняються праці І. Гіндіна, який протягом більш ніж 30-ти років працював над проблемами розвитку фінансового сектору й банківської сфери Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Саме його монографії суттєво вплинули на окреслення напрямку дослідницьких інтересів не лише радянської історичної науки, а й деяких векторів сучасної науки. Для

концепції І. Гіндіна характерна виражена оцінка (без надмірного перебільшення) ролі банків у системі тогочасних фінансово-капіталістичних відносин. До того ж у руслі теорії його погляди навіть не збігаються з лєнінським визначенням фінансового капіталу як банківського капіталу, що зростається з капіталом промислових монополістів.

Дослідник у своїх працях 1920-х рр., а також у пізніших виданнях («Державний банк і економічна політика царського уряду (1861 – 1892 роки)» [13], «Російські комерційні банки. З історії фінансового капіталу в Росії» [14]) проаналізував відносини банків і промисловості, починаючи з 90-х років XIX ст. і завершуючи Першою світовою війною, зосередив найбільше уваги на депресії й передвоєнному промисловому піднесенні [13]. І. Гіндін неодноразово звертався до питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею України, її значенням у загальноімперській торгівельній активності. Так, описуючи біржові відносини, автор стверджував, що в Києві «фондова біржа залишилася в зародковому стані», а загалом «провінційні біржі» мали лише «місцеве значення, нечисленні акції, які котуються на них (не більше від 20 і на суму не більше як 100 млн руб.) здебільшого котувалися також і на Петербурзькій біржі, тому роль цих бірж навіть у місцевому фінансуванні виявлялася абсолютно нікчемною» [16, 92]. Очевидно, що говорити про «нікчемну роль» Київської, Харківської та Одеської бірж у суто українських масштабах не доводиться, особливо коли йшлося про такі головні експортні статті, як цукрова промисловість, залізне вугілля, металургійна продукція. Лише в руслі загальноімперського тла варто брати до уваги, наприклад, передвоєнні показники, коли обіг Петербурзької біржі в 1913 р. становив близько 300 найменувань цінних паперів, а Київської, Харківської та Одеської – лише по 10–15 найменувань.

Не менш важливим для вивчення проблем зовнішньої торгівлі України в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу (кінець XIX – початок XX ст.) є аналіз й інших праць радянських учених 1920-х рр.: П. Ляценка (про з'ясування ролі вітчизняного зернового господарства в загальносвітовому ринку та тенденцій його розвитку [17]); В. Попова – (стосовно динаміки росту хлібної торгівлі безпосередньо України [18]); М. Слабченка (про формування фонового розуміння тенденцій еволюції соціально-економічних відносин в Україні [19]); Н. Шапошникова (з огляду на необхідність уточнення окремих оцінних суджень стосовно особливостей митної політики Російської імперії та мотиваційного складника її зміни на тлі укладення низки торгових договорів із європейськими державами наприкінці XIX – на початку XX ст. [20]).

Отже, історіографія 1917 – 1927 рр. питань зовнішньої торгівлі України в руслі інтересів промислово-аграрного капіталу має значно більше спільних рис із роботами імперського періоду, ніж із працями радянського часу, особливо періоду 1930 – 1970-х рр. Серед таких ознак слід назвати порівняно високий рівень об'єктивізму, якісну фактологічну наповненість, незалежні авторські оцінки тощо.

1. Зив В. С. *Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности* / В. С. Зив. – Петроград: Тип. ред. периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.

2. Стопневич Б. *Споживча кооперація на Україні (спроба*

історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 123 с.

3. Щадилів О. *Економічна політика України* / О. Щадилів. – Б. м., 1919. – С. 3–4.

4. Ландо В. М. *Крестьянские плантации в свекловичном хозяйстве Украины* / В. М. Ландо. – К.: 2-я Сов. тип., 1920. – 36 с.

5. Кун Е. *Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия* / Е. Кун. – Петроград: [б. и.], 1917. – 124 с.

6. Ленин В. И. *Экономическое содержание народничества и критика его в книге П. Струве (Отражение марксизма в буржуазной литературе). По поводу книги П. Струве: «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России»*. СПб. 1894 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. *Полное собрание сочинений: в 55-ти томах. 5-е издание.* – М.: изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1: 1893–1894. – С. 347–534.

7. Виноградов С. М. *И. М. Кулишер: Очерк жизни и творчества [Электронный ресурс]* / С. М. Виноградов // *Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов.* – СПб., 1995. – № 3–4. – Режим доступа: <http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/>.

8. Анохин А. А. В. Э. *Ден и современная социально-экономическая география [Электронный ресурс]* / А. А. Анохин // *Кафедра экономической и социальной географии СПбГУ.* – Режим доступа: http://ecgeo.spbu.ru/doc/DEN_and_modern_social-economic_geography.pdf.

9. Ден В. Э. *Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк* / В. Э. Ден. – Петроград: 25-я гос. тип., 1922. – 167 с.

10. Альтерман А. Я. *Хлебные ресурсы Украины* / А. Я. Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.

11. Городецкий С. *Сельское хозяйство Подолля перед мировой войной* / С. Городецкий. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929. – 210 с.

12. Берлин П. *Русская буржуазия в старое и новое время* / П. Берлин. – М.: «Книга», 1922. – 308 с.

13. Гиндин И. Ф. *Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы)* / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.

14. Гиндин И. Ф. *Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России* / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.

15. Гиндин И. Ф. *Банки и промышленность в России до 1917 г.* / И. Ф. Гиндин. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 208 с.

16. Гиндин И. Ф. *Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.)* / И. Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – 623 с.

17. Ляченко П. И. *Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства: К изучению основных тенденций мирового рынка* / П. И. Ляченко; Ком. академия, Институт мирового хозяйства и мировой политики. – М.: Ком. акад., 1927. – 374 с.

18. Попов В. *Хлібна торгівля України* / В. Попов. – Х.: Радянський селянин, 1921. – 253 с.

19. Слабченко М. *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2-х т.* / М. Слабченко. – Одеса: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

20. Шапошников Н. Н. *Таможенная политика России до и после революции* / Н. Н. Шапошников; Центральное управление печати и промпропаганды (Ц.У.П.) В.С.Н.Х. – М.; Л.: [б.и.], 1924. – 74 с.